

## **Конырова Айжан Мауленовнаның**

### **«XIX ғасырдың екінші жартысы- XX ғасырдың бірінші жартысындағы ресейлік және кеңестік биліктің қазақ қоғамын орыстандыру саясаты: тарихи- салыстырмалы талдау»**

#### **«6D020300 –Тарих» мамандығы бойынша философия докторы (PhD) дәрежесін алу үшін дайындаған докторлық диссертациясының АНДАТПАСЫ**

**Зерттеу жұмысының жалпы сипаттамасы.** Диссертация жұмысы XIX ғасырдың II жартысы мен XX ғасырдың I жартысындағы патшалық Ресей мен кеңестік биліктің қазақ қоғамын орыстандыру саясатын негіздеу және мәселеге тарихи-салыстырмалы талдау жасауға бағытталады.

**Зерттеу тақырыбының өзектілігі.** Адамзат тарихы үлкен кеңістікте және алуан түрлі жағдайларда қалыптасты. Олардың бірі күшті империяларға айналса, енді бірі тез құлдырап, құрдымға кетті. Алғашқы мемлекеттер шекараларына жақын аймақтарды бағындырып, адам ресурсы мен сол елдің байлығын пайдаланды. Бұл отарлаушылар мен отарланушылар тарихын қалыптастырды. Тарихтағы ірі отарлаушылар қатарынан Ресей империясы да сырт қалмады. Оған тарих куә және оны жоққа шығару да мүмкін емес. Десек те, патша өкіметінің отаршылдық саясаты кеңестік тарихнамада үнсіздік жағдайында орын алды. Себебі, қазақ елін орыстандыру, оны өз мемлекеттілігін қалпына келтіру ниетінен айыру және ұлттық бостандыққа ұмтылыстарын басу патша мен кеңес өкіметі саясаттарының ортақ мақсаты болды. Нәтижесінде Қазақстан үш ғасырға жуық уақыт Ресейдің отары болды.

Осы орайда ерекше ескеретін жайт, XIX ғасырдың екінші жартысында толығымен отарлық езгіге түскен еліміз мәдени және рухани құндылықтар тұрғысынан аса ауыр сынға түсті. Себебі Патшалық Ресей тарапынан жүрген рухан-мәдени отарлау халық санасына ішкерілей еніп, тілі мен дінінен ажыратуға үлкен күш жұмсады және мақсатты ойына біртіндеп қол жеткізді. Ал, кейінгі кеңестік орыстандыру саясаты тұсында қазақтың рухани-мәдени құндылықтары еуроцентризм тұжырымдамасымен түсіндіріліп, соның негізінде руссоцентризм ұғымы пайда болды. Ондағы басты түсінік, әлемдегі барлық жаңашылдық пен жетістіктер тек орыс халқының басымдылығымен түсіндірілсе, керісінше Ұлы Дала төсінде өрбіген көшпелі және отырықшы өркениет жетістіктері жоққа шығарылып, «жабайылық», «мәдениетсіз», «сауатсыз» сынды ұғымдармен алмастырылып келді. Соған орай Патшалық Ресей мен Кеңестік билік тұсындағы орыстандыру саясатының жүргізілуі мен оның зардаптарына жаңаша баға беру тақырыптың өзектілігін негіздеп отыр.

**Зерттеу нысаны.** XIX ғасырдың II жартысы мен XX ғасырдың I жартысындағы патшалық Ресей мен кеңестік биліктің қазақ қоғамын орыстандыру саясаты, оның барысы мен салдарын тарихи-салыстырмалы талдау, диссертациялық жұмыстың басты зерттеу нысаны болып табылады.

**Зерттеу пәні** Қазақстанның жаңа заман және XX ғасыр басындағы тарихын, патшалық Ресейдің мен Кеңестер одағы құрамында дамуының салдарларын қамтиды.

**Зерттеу жұмысының мақсаты.** XIX ғасырдың II жартысы мен XX ғасырдың I жартысындағы патшалық Ресей мен кеңестік биліктің орыстандыру саясатының қазақ қоғамына әсерін анықтау, нақты орыстандыру бағытында жүзеге асқан шараларды сараптау, өзара тарихи-салыстырмалы талдау болып табылады. Соған орай **міндеттер тобы** анықталды:

- Жалпы қарастырылған мәселенің теориялық-методологиялық негізін талдау;

- Орыстандыру саясатына қатысты жазылған еңбектерді жинақтай отырып, қазіргі «жаңа империялық тарих» түсінігімен байланысты отар-метрополия, отар мен метрополия арасындағы қарым-қатынас мәселесіне қатысты еңбектерді топтастырып, оған баға беру;

- Орыстандырудың кеңес үкіметіне дейінгі және кеңестік кезеңдегі тарихнамалық әдебиеттеріне шолу жасай отырып, олардың орыстандыру мәселесіне қатысты тұстарын негіздеу;

- Қалыптасқан қазақ елі жағдайындағы зерттеулер мен қазіргі таңдағы жаңа тарихнамалық көзқарастарға тоқталу;

- Патшалық биліктің қазақ қоғамын орыстандыру саясатының демографиялық әлеуеті, оның саяси астары мен бағыттарын негіздей отырып, қорытынды беру;

- XX ғасыр басындағы қазақ қоғамын орыстандырудың әлеуметтік және мәдени өмірдегі жасалған негізгі шараларына сараптама жасау;

- Кеңестік биліктің ұлттық саясаттағы Қазақстанды орыстандыру үдерісін талдау;

- Қазақстандағы «сауатсыздықты» жою шаралары мен әріптерді реформалаудағы орыстандыру шараларын қарастыра отырып, оның салдарын зерттеу;

- Патшалық Ресей мен Кеңестік биліктің әкімшілік басқару жүйесіндегі орыстандыру саясатының тарихын қарастыра отырып, олардың арасындағы өзара байланыстарын негіздеу;

- Патшалық Ресей мен Кеңестік билік тұсында мәдени-сакральды кеңістіктегі ұқсастықтар мен айырмашылықтарға талдау жасау болып отыр.

**Зерттеу жұмысының хронологиялық шеңбері.** Диссертациялық жұмыс XIX ғасырдың II жартысы мен XX ғасырдың I жартысындағы патшалық Ресей мен кеңестік биліктің орыстандыру саясаты мен оның қазақ қоғамына әсерін айқындауға арналады.

**Зерттеу жұмысының ғылыми жаңалығы.** Диссертация жұмысында төмендегідей ғылыми жаңалықтарға қол жеткіздік:

- Ресей отаршылдығы мен отарланған аймақтар мәселесіне қатысты соңғы кезеңдегі методологиялық ұстанымдар «жаңа империялық тарих» жағдайында қарастырылуда. Бүгінгі ресейлік тарихнамада еліміздің отарлануы мен орыстандырылуы жергілікті халықтың Ресей интеграциясына өз еркімен кіріктірілуі немесе көшпелілердің сыртқы күштерден қорғану

мақсатында өз тілектері мен ұсыныстары ескеріле отырып жүзеге асырылды деген қағиданы негіздеп көрсетуге тырысуда. Соған орай ғылыми жұмыстағы басты ұстаным, шын мәнінде ресейлік отаршылдықтың, яғни орыстандыру саясатының жүргізілуі мен салдарын ғылыми әдебиеттер негізінде дәлелдеуге бағытталды;

- «Отарлау», «отар-метрополия», «орыстандыру», «аккультурация» ұғымдарына қатысты анықтамалар нақтыланып, тұжырымдамалар жасала отырып, отарлау, оның ішінде орыстандыру саясатының қазақ қоғамына тигізген кері салдары жүйеленіп, талданды;

- XIX ғасырдың II жартысы мен XX ғасыр басында патшалық Ресейден басталған және большевиктер тарапынан да қолданысқа ие болған Қазақстанға қоныс аудару саясаты тек жер тапшылығын жою ғана емес, орыстандыру саясатын жүзеге асырудың да бір жолы болғандығы дәлелденді.

- XIX ғасырдың II жартысы – XX ғасырдың басында орын алған орыстандыру саясатының астарында жүргізілген саяси-экономикалық және руханият саласын қамтыған шараларға қатысты ұлттық зиялы қауым өкілдерінің пікірлері сарапталды және орыстандырудың тек жағымсыз жақтары ғана емес, прогресшіл тұстарына да баға берілді;

- XX ғасыр басындағы дәстүрлі қазақ қоғамының дамуы мен қазақ халқының әлеуметтік-саяси, және мәдени өміріне де орыстандыру саясатының кері әсері тұжырымдалды;

- Қазан революциясынан кейінгі кеңестік қаулылар мен жүзеге асырылған шаралардағы орыстандыру ісінің астары ашылды. 1920-1950 жылдар аралығында республика аумағында жүзеге асқан саяси оқиғалар мен экономикалық сипаттағы үдерістердің отарлық сипаты талданды. Кеңестік биліктің «әкімшіл-әміршіл саясаты негізінде жүргізген реформалардың қысымымен қоғамдағы азаматтардың жаңа сапалық толқынын қалыптастыруды көздегені дәлелденді;

- Орыстандыру саясатының жүзеге асқан негізгі бағыттарының бірі – білім беру саласы. Соған орай патшалық тұсындағы оқу-ағарту саласындағы іс-шаралар мен большевиктер тұсындағы әліпбиі реформасының орыстандыру бағытымен ұштастырылып жатқан шара екендігі тұжырымдалды;

- Орыстандыру саясатының саяси негіздері басқару жүйесін реформалаудан басталды. Қазақ даласын басқару ісін империялық заңдарға жақындастыра отырып, дәстүрлі билік түсініктері түбегейлі өзгертілгені және кеңестік билік тұсындағы жоғарыдан төмеге қарай басқару механизмінің ортақ белгілері нақтыланды;

- Орыстандыру саясатына сай елдегі сакральды құндылықтар мен ұлттың болмысын негіздейтін дәстүрлі дүниетанымы мен салт-санасына әсер еткен факторларға тоқтала отырып, дәстүрлі қазақ қоғамы үшін идеалды болған құндылықтар жүйесіне өзгерістер енгізілгені дәлелденді.

**Зерттеудің теориялық-методологиялық негізі.** Диссертациялық жұмыстың әдіснамалық негіздерін тарихилық, объективтілік принциптері құрайды. Десек те, тақырыпты негіздеуде әлемдік ғылымда кеңінен таралған

постколониальность теорияға (postcolonial theory) жүгінуіміз керек. Мұндағы постколониальность зерттеудің негізгі мақсаты біреуге кінә тағу мен есеп алысуға дәлел келтіру емес, оның орнына ізденушілердің арасында тиесілі түрде пікір алмасу. Бұл бір кездері тарихнамада үстемдік құрған біржақты тәсілдерден бас тартуға және бұрынғы отарлаушы мен ғасырлар бойы отарлаушының қыспағында болғандардың арасындағы қатынастардағы қайшылықтардан арылуға бағытталған қадам. Осы орайда әлемдік отарлау мен отарланушылардың тарихына қатысты даулы мәселелер қатары көптеп кездеседі. Қазіргі таңдағы ресейлік тарихнамада да бұл процесс дау туғызып, отарлау саясатының салдары «жаңа империялық тарих» тұрғысынан бағаланып жүргендігін атап көрсету керек. Яғни, Ресей империясы өзі бағындырған немесе отарланған аймақтарға жүргізген саясатын тек прогресшіл бағытта немесе ірі империяның шағын мемлекетті қорғауы, ал оқу-ағарту саласындағы орыстандыру саясатын рухани тұрғыдан дамыту сынды мазмұнда түсіндіруге тырысуда. Сол себепті де осы жаңа методологиялық ұстанымдарға тиісті жауап алу үшін зерттеу жұмысында жүйелілік парадигмасы негізге алынды.

**Зерттеу жұмысының теориялық және қолданбалық маңызы.** Диссертация жұмысы барысында алынған нәтижелер мен жасалған тұжырымдар алдағы уақытта Қазақстан тарихы, Қазақстанның Ресей құрамындағы тарихы, XIX ғасырдың II жартысы мен XX ғасырдың I жартысындағы Қазақстан, Патша үкіметінің отарлық саясаты сияқты арнайы курстар даярлау барысында қолдануға болады.

**Қорғауға ұсынылатын тұжырымдар:** Диссертациялық жұмыс тақырыбын кешенді зерттей отырып, біз алынған нәтижелердің негізінде бірқатар тұжырымдар ұсынамыз:

1. Патша үкіметінің қазақ даласында жүргізген қоныстандыру саясаты Ресейдегі басыбайлы құқықтың жойылуынан кейін туындаған жер тапшылығын шешуді және ең бастысы қоныстандыру арқылы орыстандыру саясатын күшейтуді мақсат етті. Қазақтың шұрайлы жерлеріне қоныстанған шаруалар патша үкіметі жүргізген орыстандыру саясатының сенімді тіректеріне айналды. Үкімет қабылдаған заңдар мен ережелер қазақтардың емес, ең алдымен қоныс аударушылардың мүддесін қолдады. Қоныс аударушылар санының артуы отарлық саясаттың «сәтті» жүргізілумен елдегі ұлттық құндылық, ұлттық болмыс пен ұлт мүддесінің ескерілмеуіне негіз қалап берді.

2. XIX ғасырдың екінші жартысы мен XX ғасырдың басында патша үкіметінің орыстандыру саясаты белсенді жүргізілді. Ол қоғам өмірінің барлық саласын қамти отырып, қоныс аударушылар мен жергілікті қазақ халқының етене өмір сүріп, соған сай тілдік кедергілерді біртіндеп жоюға және ол үшін қазақтар арасында шоқындыру саясатының ашық жүргізуге әрекет жасады. Әсіресе орыстандыру саясаты білім беру саласында белсенді жүргізілді. Қазақ ағартушылары орын алып отырған мәселеге байланысты өз пікірлері мен ұстанымдарын айқындады. Соған орай Ш. Уалиханов, Ы. Алтынсарин, А. Құнанбаевтар орыс тілінсіз білім мен ғылымның шыңына

шығуға басқа жол жоқ екендігін түсінді және оны халыққа жеткізуге тырысты.

3. Қазан революциясы жеңіске жеткеннен кейін большевиктер тарапынан қабылданған декреттер азшылықты құрайтын ұлттарға өзін-өзі басқаруға мүмкіндіктер берді. Дегенмен большевиктер қазақ зиялы қауым өкілдерінің әлеуетін тек білім беру сияқты салаларда барынша пайдаланды. 1920-1950 жылдары кеңестер тарапынан жүргізілген саяси-экономикалық және мәдениет саласында атқарған шаралары тікелей орыстандыру бағытында жүргізіліп, қазақ зиялылары тек қажет жағдайда тартылды және ұлттық болмысқа қатысты әрекеттері жіті бақылауда болды.

4. Қазан төңкерісінен кейін большевиктер білім беру саласына назар аударып, құрамындағы автономиялардың дәстүрлі білім беру жүйесіне тыйым салып, зайырлы білім беру жүйесін енгізді. Әсіресе, әріптерді реформалау саясаты ұрпақтар арасындағы тарихи сабақтастықты жоюмен бірге, орыстандыру саясатын одан әрі негіздеуге жол ашты. Соған орай жұмыста кеңестік саясаттың білім беру саласы мен әліпби реформасы арқылы жаңа «кеңес адамын» қалыптастыруға немесе «орыстандыу» ісіне бағытталған әрекеттері көрсетілді.

5. Патшалық Ресей мен Кеңестік билік тұсындағы басқару жүйесі жергілікті басқарудың ерекшелігі мен ұлттық құндылықтарға мән бермеді. Алдымен өзіндік мүдде мен қызығушылық назарға алынды. Патшалық Ресей және кеңестік билік те жергілікті қазақ халқынан шыққан өкілдерді ел басқару ісіне араластырмай, орыстандыру саясатына адал орыс және өзге де ұлт өкілдерін билікке тағайындау ісін дағдыға айналдырды. Яғни қос билікте дее орыстандыру саясаты тұрғысынан келгенде тарихи сабақтастықтың сақталуы орын алды.

6. Большевиктер билікке келген алғашқы жылдардан бастап қазақ халқының дүниетанымын коммунисттік идеологияға сай етіп қалыптастыру жұмыстарын қолға алды. Мәдени-сакральды кеңістіктегі түбегейлі өзгерістер алдымен кеңес халқын бір мақсатқа жұмылдыру үшін жасалды. Саяси жүйені түбегейлі өзгерткен большевиктер азаматтардың ортақ мәдени құндылықтары болғанын дұрыс деп тапты. Сол себепті қоғамдық пікір тудырып, халықтың бойына рухани күш беретін ақын-жазушылар шығармашылықтарына тосқауыл қойылып, басылымнан алынып, коммунисттік идеологияға сай жұмыс жасау мәселелері нақты көрсетілді.

7. Жаулаушы немесе отарлаушы мемлекеттер тәжірибесіне сүйене отырып, патшалық және кейінгі кеңестік билік те орыстандыру ісінде мәдени-сакральды кеңістіктің тағы бір рухани-мәдени құндылығы болып табылатын жер-су атаулары, сакральды мәдени кешендері мен дәстүрлі құндылықтарына тиым салуы орын алды. Яғни орыстандыру ісінің халықтың рухани-мәдени құндылықтарына да қол сұғып, жер-су атауларын орысшалауы мен дәстүрлі құндылықтарына қол сұғуы әлі де болса толық зерттеуді негіздейді.

8. Ресей отаршылдығы мен оның отарланған аймақтарына қатысты соңғы кезеңдегі методологиялық ұстанымдар еліміздің отарлануы мен

орыстандырылуы жергілікті халықтың Ресей интеграциясына өз еркімен кіріктірілуі немесе көшпелілердің сыртқы күштерден қорғану мақсатында өз тілектері мен ұсыныстары ескеріле отырып жүзеге асырылды деген қағиданы негіздеуде. Шет аймақтардағы Ресей отаршылдығын немесе орыстандыру саясатының жүргізілуі мен салдарын ғылыми әдебиеттер негізінде тереңірек зерттеу мен нақтылауды қажет етеді.

9. Тарихи әдебиеттер мен зерттеу еңбектерінде «отарлау», «отар-метрополия», «аккультурация» және өлкеміздегі «орыстандыру» ұғымдарына қатысты анықтамалар көптеп жазылып, талдануда. Тіпті бұл мәселе бүгінгі орыс тарихнамасының өзінде талданып, оларға тарихи анықтамалар берілуде. Осы ұғымдарға қатысты жасалған зерттеулер мен анықтамаларды қатыстыра отырып, екі билік тұсындағы орыстандыру саясаты салыстырылып, талданды.

**Зерттеу жұмысының сыннан өтуі.** Диссертациялық жұмыс әл-Фараби атындағы ҚазҰУ, Қазақстан тарихы кафедрасында орындалды. Диссертацияның мазмұны мен алынған нәтижелері, қорытындылары бойынша ҚР ҒЖБМ БҒСБК бекіткен ғылыми журналында 6 мақала, және халықаралық ғылыми-тәжірибелік конференцияда 2 мақала жарық көрді.

**Диссертация жұмысының құрылымы.** Диссертация жұмысы кіріспе, негізгі тараудан, қорытынды мен пайдаланған әдебиеттер тізімдерінен тұрады.